

Betegsége

I.

Brassai 60 évig volt öreg, de sohasem volt vén ember. Az öregségét mutatta korán szürkülő hosszú haja és szakálla, előre hajló dereka, de a tehetetlen vénség őt nem bántotta soha. 1871-ben rövid ideig súlyos beteg volt. „A halál hárpiaja ha körültem röpködött is — írja — nem csapott le reám: a csöndes öregség megvárt s úgy várt meg, hogy korán fejlett hajlamaimat nem csak el nem ölte, de meg sem gyöngítette. Így történt az, hogy én — az e nevet igazán érdemlő irodalom legnagyobb részét klasszikusaiban élvezni és méltányolni birtam. De ez nem egyszerre, nem is rövid idő alatt, hanem egy hosszú életen át időszakonként esett meg.”¹ Amit a 71 éves Brassai mondott, azt a 90 éves megismételhetette és a 96 éves nem mondhatott kevesebbet. Nem csak hosszú, de nagyszerű élet volt az övé. Alapja a küzdés, a kiatartó munka, örökös lelkesedés a szépért és nemzete haladásáért. Öntudatos és önakaratos, kezdetétől végig. Olyan volt amilyennek szerette, mert mindig úgy rendezte, ahogy akarta. Nála nem következett be az Oswald jóslása, hogy a megöregedés nagy válsággal jár. 93 éves korában komolyan érezte, hogy a testi gyengeség mégis csak erőt fog venni rajta, de ekkor sem engedett. Ha leszállította is az izomedző lépéseket hatezerről ötre, ehez ragaszkodott s megvolt elégedve magával akkor is, amikor csak 3000-t járt ki egy nap alatt. A testi szervek nála sem voltak erősek, mert némelyikre hatni nem állott módjában. A szemet tudta kímélni. Még elég fiatal (37 éves), amikor elhatározza, hogy este 9 óra után komolyabb munkát nem fog végezni. Ezzel nemcsak szemidegeit, hanem agyát is biztonságba helyezte. A fület nem tudta sem iskolázni, sem védelmezni. Ez lett leghamarább hütelen. Talán épen azért, mert muzsikai élvezeteit oly magasra fokozta,

¹ Burns olvasása közben Fővárosi Lapok. 1871. 50. l.

hogy olyan elrejtett finomságokat kellett fölfognia, amelyek legtöbb ember hallását soha sem veszik igénybe. 1872-ben szaktudósok tanácsához folyamodik, hogy hallása gyengülését meggátolják. Nem volt eredménye. De hiszen bár gyengült a hallása, még sem annyira, hogy élete és élvezete e miatt sokat szenvedett volna. Lehet-e panasza valakinek, aki halálos ágyán, 97 éves korában, hallgatja a hegedűt és nagyobb segítség nélkül megérti és válasszal is ellátja tisztelői üdvözlését. Anteustól megtanulta volt gyermek korában, hogy aki a földdel, a természettel érintkezik, ha meghal is, él. Brassai az anyagi és a lelkivilág kettős hatását bölesen és szernesésen javára fordította. Mindamellett is, hogy haragos kitörései miatt nem mondhatták oly boldognak, mint böles elődjét Spinozát, boldog volt egész életében, kivéve azokat a perceket, amelyekben nem tudott hasznos lenni. Beteljesült amit egyik hű tanítvány kívánt volt 1842-ben: Brassai Bámuél éljen nestori napokat.

Ha nem is tudta teljesen elkerülni a betegséget, meg a közös sorsot: a halált, boldog volt mindvégig. Lehetett-e képzelni nagyobb boldogságot számára annál, hogy olvassa a legújabb könyveket még az utolsó eszendőben is saját erején. Megírja gondolatait és kívánságait saját kezével. Írása 96 éves korában is hasonlít édes atyjáéhoz, kitől tanulta.

Betegségéről kevés szó eshetik ezeken a napokon. 1888-ban kissé lehangoltan ír R. Marinak: „Még élek s reménylem még néhány havi életerő van bennem.“ Ez csak olyan alkalmi panaszkodás, sőt inkább maga biztatása. Aggasztóbb elgyengülés és reumatikus bántalom 1895-ben kezdett jelentkezni. Augusztus 23-áról a Dávid Ferenc egyesület közgyűléséhez intézett levelében mondja: „Ezelőtt mintegy 2 héttel támadott és ma is tartó, sőt súlyosodó reomatikus fájdalmaim meggátoltak, hogy részt vehessek az idei érdekes, fontos és nem egy tekintetben ünnepies gyűlésben.“

Sokszor maradott ágyában. Ott fogadta látogatóit. Néha mikor elszenderült, sóhaj és jaj szakította meg pihenését, erről lehetett észrevenni, hogy szenved. Fájdalom csilapításáról házi orvosa dr. Brandt József igyekezett gondoskodni. Sem önbizalma; sem munkakedve nem hagyta el. Olvasmá-

nyait rendszeresen folytatja, leveleket vált. Dr. Szilágyi Sándornak 1896 január 8-áról írja:

Ha írásban elkéstem is, de gondolatban nem maradt ki, hogy boldog új évet ne kívánjak Nattsádnak és kedves Testvérének, akivel nemszükség, hogy közölni kérjem üdvözetemet. Ezt ugyan ép a stilus, jelesen a magyar stilus, irány nincs egészen inyemre, kritikusa jobban is fejezhettem volna ki, de hát mit tehetek én róla, ha vén embernek, az öreg címet még nem akarom elvállalni, a papucsába csizmaszára nem lévén száll: „nem repül“: (pace Imre Sándor és Gyulai Pál) „az esze“.

Tisztelőlevelem egyenes célja az a kérés, hogy szíveskedjék elküldeni nekem Lavater's Phisiographische Fragment című könyvét.

Üdvöletét ismétli

Brassai

Conchának írt és foglalkozik utolsó nagyobb munkája: az *Igazi positiv philosophia* kiadásával. Conchának gyengüléséről szól 1893-ban, hogy kimentse magát a levél írásban mutatkozó késedelemért: „Az én elmémet a kor annyira meggyengítette, hogy nemcsak napok, hanem hetek is telnek belé, míg annyi eszmét birok gyűjteni, amelyekből egy levél ki, vagy jobban mondva megteljék.“ Ezalatt nem gyengeségét, hanem azt kell érteni, amit leveleiben sokszor mond, hogy nem szeret írni, mikor nincs mondanivalója. Ugyanakkor azt írja: „Ami engem illet, mindig *statu quo* vagyok és csak a hypochondria kíséret ottan.“ 1896-ban augusztus 6-án ismét gyengülésről ír Conchának „reumatika effectiok lepték meg“ mire jóbarátja ilyen helyreígazító sorokkal válaszol: „Mindenek előtt azt konstatálhatom, hogy a levélben említett gyengülésnek semmi nyoma; annak a levél maga a legjobb cáfolata. Csak eggyel nem vagyok megelégedve kedves levelében, a hypochondriának ottan-ottan fellépésével Brassai bácsi áldott jó kedélyének egén. Én nem ajánlom elüzésére sem Hufelandot, se Feichterslebent, hanem kívánom, hogy a jó Isten verje el a kellemetlen vendéget háza tájáról, még habár csak ottan-ottan is oda sompolyogna“.

Annyira foglalkoztatja az öregség és betegség, hogy lefordítja Kantnak Hufeland tanárhoz írt levelét „az elmének arról a hatalmáról, melynél fogva csupán szántszándékkal a nyavalyás érzésnek ura tud lenni.“²

² Közölte az Egészség és megjelent külön lenyomatban.

Brassai gyönyörűségét lelhetette a Kant fejtegetéseiben, mert hiszen ugyanazt tanítja, amit Brassai gyakorolt, hogy ha az erkölcsi erő „ugyan maga egyedül nem is segít minden bajon, de egy orvosi rendelvénnyben sem hiányozhatik.“ Amellett magyarázva a vénség előnyeit: „...érdemül tulajdonítottatik a vénség, minthogy tiszteletet igényelnek neki. Tehát nem azért, mintha a Nestori évekkel együtt járna a fiatalabb világ vezérlésére szolgáló sok és huzamos tapasztalással felvett bölcsesség, hanem csak azért, hogy, ha csak semmi gyalázat nem illette, az oly ember aki oly sokáig bírta magát fenn tartani, azaz, a halandóság, mint egy ésszel felruházott ténytető lehető legmegalázóbb ítélet alól oly sokáig megmenekült és a hallhatatlanságból annyi részt, mintegy kivett; azért mondom, hogy az az ember oly sokáig maradhatott életben s állíthatja magát például élénk.“

Brassai már számol azzal, aminek elkövetkezését nem várja, de sejti. Örvend, hogy Kantnál a magáéra egészen találó állításokat talál, milyen ez is: Mindenkiel megtörténhetik, hogy lefekszik s aludni készül, azonban nem tud elaludni. Ezen esetben valami görcsféle fog érezni agyvelejében, melyeket köszvényes bajoknak kellett tartanom.

II.

Az *Ellenzék* tudósítója gyengélkedőnek találja 1896 jun. 30-án, de azzal nyugtatja meg a közönséget, hogy ismét jó egészségben tölti a nyarat. Általában jó az étvágya, az 5000 lépést kísétálja. „Brassai bácsi a magyar tudós világ ezen csodás alakja — írja az *Ellenzék* — Torda városban rokonai körében tölti a nyarat. Az öreg úr közelebbről egy pár hétig gyengélkedett, de most ismét jó egészségben van mindnyájunk örömeire. A derék férfit mult szombaton meg látogatta egyházi feje Ferencz József unitárius püspök a Boros György tanár társaságában, ami kellemesen lepte meg. Vendégeit annak rendje szerint udariasan fogadta. Egész ottlétük alatt velük volt, s kérdezősködött családjukról. Foglalkozott az egyház iskolai kérdésével, s készül, hogy terjedelmes dissertatióban fejtse ki az érettségi vizsga haszontalanságáról való nézeteit. Brassai bácsi most is a régi étrendjét követi, estve

ebédel, de vendégei kedvéért egy tányér levest jóízűen elköltött. Általában jó étvágya van, jól alszik. Az öreg úr lakása Csegezy Mihály táblabírónál, akinek csinos kis díszkertje és édes otthona, valóban kellemes üdülő helye Brassai bácsinak, kinek mi állandó jó egészséget kívánunk“. Nem tartós a jólét, mert a következő hónapban — írja: — a rheomatizmus már nem bánt, de unalmas ám a lábaim gyengesége, amely a járássomat illetőleg minden szoktatásom ellenére, inkább rosszabodásban, mint javulásban van“.³

Ujabb baj jelentkezett. Testén itt-ott apró kiütések és kellemetlen viszketés bántotta. 1896 augusztus végéig Tordán maradt, de házi orvosához közelebb óhajtván lenni, haza ment Kolozsvárra. Szeptember 28-áról kedvesen és kedélyesen ír Conchának. Október 26-án a magyarországi unitárius egyház főtanácsa a püspök vezetése alatt fölkeresi, hogy tiszteletét kifejezze. Brassai olvasmányába volt elmerülve. Mikor a püspök szavát meghallotta, a hozzá oly jól illő szerénységgel felelt, áthárítja a saját érdemeit az egyházra. Jó barátai sokszor fölkeresték, aggódva vették észre gyengülését. A házi orvos rendelt orvosságot, de a javulás nem mutatkozott. A jó öreg úr asztala mellett ül, olvas, elfeledkezik magáról, mert a viszketés bántja, eldörzsöli, a különben jelentéktelen kis vízhólyagokat. A következés az, hogy a bőrön repedés foltok, nyílt sebek állanak elő. Barátai komolyan tanácsolják, hogy hozasson Budapestről bőrgyógyászt, mert akkor Kolozsvárt nem volt. Vállalkoznak arra is, hogy fölkeresik. Őrvosára is szeretnének befolyást gyakorolni, de az idő telik, az állapot rosszabbodik. Fájdalom látni, a pólyába kötött munkás-kezet, látni a jelentéktelen bajból származó szenvedést. Igaz, hogy egyszer mindenkinek meg kell halni, az is igaz volt, amit attól hallottunk, akitől más egyebet vártunk: „Brassai bácsi immár elég sokat élt,“ de azoknak akik őt háttálatlanul tisztelték, mélyen fájt és elkeserítette az ilyen cínikus beszéd. Most mutatkozott igazi hiánya a családnak. Mindenki magáénak tekintette, de senki sem tudta annak. Sokan aggódtunk állapota fölött, de nem volt irányító erős akarat, aki felelőssége tudatában tett volna határozó lépést.

³ Levél Rigó Annához 1896. jul. 26.

Látnunk kellett, hogy ebből a bajból nem lesz szabadulása. Pedig étvágya kitűnő volt, munka kedve nem lankadt, ereje is annyira meg volt, hogy a telet egészen jól eltöltötte. Csak az volt aggasztó, hogy kezein, karján és más testrészen is okoz bőrrepedést kellemetlen viszketése miatt. Ez a bőr-baj annyira kezdett uralkodni, hogy már kórházi ápolás alá kellett venni. Dr. Brandt tanácsára a *Magyar-utcai Vereskereszt kórházba* ment.

1897 március 27. napján vált meg egyszerű, de kedves kis lakásától, hol annyi jó napot töltött és annyi szegény ifjút vigasztalt meg. Ez volt első és utolsó lépése, melyet nem saját elhatározásából tett. Az örökké független és mindig mozgó Brassai egy kis kórház-szoba foglya a Vereskereszt kórház akkori középső épületében.

Hűséges ápolónőjén kívül két gimnáziumi tanuló minden nap fölkereste. Kivitték neki az ujságokat és fölolvasták. Az öreg úrnak jól esett, hogy körülte vannak ezek az ifjú tanulók. A tanulót mindig szerette, mert mindig érette gondolkozott. A két szerencsés ifjú (Gaál Elek, Balázs András) jól eső érzéssel gondol arra a kis szolgálatra, amivel viszonyozhatták, habár csak jószándékban, azt a sok nagy szolgálatot, amiben e nagy tanító hosszú életét töltötte a tanulás könnyítéséért. A kórházi ápolás, gondos és figyelmes volt. Brassai türelmesen viselte sorsát, mert csak akkor gondolt rá, amikor a fájdalom megzavarta egyéb gondolatát. A látogatók magukra és övéikre vonták figyelmét. Érdekes visszaemlékezéseit sokaknak elmondotta. De szivesebben foglalkozott azokkal a nagy kérdésekkel, amelyek egész életében érdekelték. Gondolatban fölkereste a hajdani kedves emlékek helyeit. Ezekre a lelki bolyongásokra vetnek világot utolsó sajátkezű írásai és a kórházi ápolók följegyzései:

Math. bizonyosság:

1. Csinált fogalmak.
2. Az alapfogalmak egyszerűsége.
3. Mindnyájunk képzelőtehetsége.
4. A deductioval és inductioval (alkotott) hibáktól ment.
5. Anyagi érdekek nem zavarják.

Miért nem lesznek hajlandók mégis elfogadni felfedezésemet? Azért, hogy a philopszophiai okoskodás, vagy érvelés más alapon fekszik, t. i. mindnyája egyenlet (aequario). A philosophusoké

pedig classificatio különböző combinációi. Amazok axiomája: $A = B$, $A = C$, tehát $B = C$. Ezután pedig ez a kettő = a . Ha valami a felsőbb fogalomról igaz, az alsóra is igaz; b ha valami az alsófoglomról nem igaz, a felsőről sem az.

Értekezésemet *Eurekanak* címeztem volna, ha Fogarasi prioritása most másodszor nem gátolt volna meg, annak a címnek használatán. De eredetiségem az elsón az első, az övével azon egy tárgyban sem szenvedett rövidséget, amint ezt valahol világosan kimutattam, itt pedig persze szó sem lehet róla.⁴

Ezekből is a logika Goliátjára, a nyelvészre és a philosophusra ismerünk. A Eureka alatt majdnem bizonyosra vehető, hogy az *Igazi positiv philosophiát értette*.

Ezenkívül az ápolónő vagy a vendégek gondos följegyzései őrizték meg néhány mondását:⁵

⁴ Sík, mozgás, forgás,
találkozik, vág, keresztez.

„Tessék választani, mert ha tankönyv íróinkra bizzuk, igen könnyen megesik, hogy szerencsétlenebbül üt ki. Szolgáljanak például a „sík“ „lap“ (planum helyett). „Forgás“, „keringés“ (umlauf). De ezeket a mai olvasó közönségünk úgy megszokta, hogy nem csak nem sérti a fülét, hanem akár meg is eszközszik helyes voltukra.

A convergenti és divergenti definitioját az Elemekben nem leljük és még a real-lexiconban is bajos reájok akadni s ezt a hiányt szükségesnek vélem kipótolni.

⁵ Május 8-án e sorok írója előtt mondotta: egy nóta áll elé. Nem fájdalom ugyan, de nem valami kellemes dolog. Mindenkinek van néha oly pillanata, hogy egy nóta, egy gondolat úgy szólván üldözi.

Május 8-án estve 9 órakor ezt a nótát énekelte:

Jövendőben, ha megérem
Vetek árpát Szatmár-téren
Vetek árpát, vetek kölest
Ketten aratjuk le kedves.

Május 18-án reggel a szocializmusról beszélgetett. „A szocialisták elmélete — mondja — sokkal higgadtabb megfontolást kíván. Józan gondolkozásu embert is megtántoríthat, hogy a vagyon felosztása aránytalan, de abból nem következik, hogy úgy lehessen megoldani. Még hozzá járul az is, hogy új társadalmi systemát kell felállítani, — és annak a sikere kétséges. Ugyanezen a napon megolvastatta a pénzét. „Brassai bácsi gazdag ember“: „Van annak, aki meg nem issza“, — felelte kedélyes hangon.

Ugyan akkor vallási kérdésekről is esett szó. „Valamit kell tenni, hogy tisztában legyünk, unitárius és universalista, melyik-másik.“ Universalisták Észak-Amerikában vannak. Az unitáriusokkal benső-baráti viszonyban élnek. Erről Brassainak tudomása volt, valamint a hittani megegyezésről is.

Junius 3-án arra a kérdésre, mit izen a hogy-léte felől kérdezősködőknek: „Én mindig egyformán látható állapotban vagyok“.

Az ápolónő valami megjegyzést tett. „Mennyit bajoskodik velem.